

KIRIM TATARLARININ KÜLTÜREL KİMLİKLERİNİ YENİDEN İNŞA ÇABALARI

Ahmet KANLIDERE*

ÖZET

Kırım'da Tatarlara ait tarihî eserlerin çoğu siyasi hadiseler ve baskımsızlık yüzünden yok olmuştur. Uzun mücadeleler sonunda vatanlarına dönebilen Kırım Tatarları geriye kalan eserlere sahip çıkmakta ve ihya etmeye çalışmaktadırlar. Kırım Tatarlarının geçmişiyile bugünü arasında sıkı bir alâka vardır. Onlar bunu herhangi bir milletten daha fazla hissetmekte, günlük hayatlarında daima tarihle yüz yüze gelmekte, milli hafızalarının korunmasında tarih bilmenin gerekli olduğu gerçeğiyle karşılaşmaktadırlar. Tatarların kültürel miraslarını ihya çabaları, 1944'teki toplu sürgün hadisesi yüzünden yaralanan kültürel ve milli kimliklerini yeniden inşa etme mücadelesinin bir parçasıdır. Tatarların kültürel ve tarihî şahsiyetlerini yâd eden anıtlar dikmeleri, Sovyetlerin despotik yıllarında unutturulan ve yok sayılan milli hafızayı yeniden canlandırma girişimlerinin en canlı numuneleridir. Bu araştırmanın amacı, Akmescit, Bahçesaray, Gözleve, Kefe ve Kırım'ın güney sahillerindeki Kırım Tatar tarihî eserlerinin ayağa kaldırılmasının Kırım Tatarları için ne kadar önemli olduğunu ve bunun ne ölçüde başarılı olduğunu değerlendirmektir.

Anahtar kelimeler: Kırım Tatarları, tarihî hafıza, milli kimlik, restorasyon, tarihî eserler

ABSTRACT

The majority of Crimean Tatar historical monuments have been destroyed due to political events and neglect. Crimean Tatars, who were only able to return to their homeland after a long struggle, claim ownership of the remaining monuments and are trying to restore them as well. There are strong ties between the past and present situation of the Tatars. They feel these ties much more than any other nation and they always encounter their historical past in their everyday lives. Also, they know the reality and value of historical consciousness and the protection of historical memory. Tatars' efforts to revive their cultural heritage is a part of their struggle to rebuild their cultural and national identities, which were damaged because of their total deportation in 1944. Their special efforts to revive their memorial monuments and historical figures are the most vivid examples of recovering national memory, which was intentionally annihilated and made to be forgotten under the despotic years of the Soviets. Therefore, the aim of this study is to analyze the value and meaning of Crimean Tatars' efforts to revive their historical heritage in the cities of

*Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü öğretim üyesi.

Aqmesjit (Simferopol), Bakhchesaray, Gözleve (Yavpatoria) and Kefe (Feodosia).

Keywords: Crimean Tatars, historical memory, national identity, restoration, historical monuments

1944 sürgünüyle Sovyet yönetimi Kırım Tatarlarını köklerinden söküp atmakla kalmamış, onların eserlerini de büyük oranda yok etmiştir. 1945'te Sovyet hükûmeti Kırım Muhtar Cumhuriyeti'ni lağvettikten sonra, Kırım'ın Tatar geçmişi hatırlatacak ne varsa ortadan kaldırmak üzere harekete geçerek onları silmeye çalışmıştır. Kütüphanelerde ve evlerde bulunan Tatar kitapları yok edilmiş, Müslüman mezarlıkları, camiler ve çeşmeler tahrip edilmiştir. Sadece büyük camiler bu tahribattan kurtulabilmiştir.¹ Akmesic'teki Kebir Camii, Gözleve'deki Cuma Camii, Kefe'deki Müftü Camii, Bahçesaray'daki Han Camii, Eski Kırım'daki Özbek Han Camii bu yıkımın dışında kalabilmiştir. Bunlar Sovyet döneminde ateizm müzeleri veya depolar olarak kullanılmıştır.

Söz konusu kültürel tahribat, 1980'li yılların sonundan itibaren vatanlarına dönen Tatarlar tarafından telafi edilmeye çalışılmaktadır. Büyük bir kısmı yok edilen tarihî mirası geri getirmek mümkün olmasa da, Tatarlar elde kalan eski camilerini, mezarlıklarını, medreselerini, kütüphanelerini canlandırmaya, Rusçaya çevrilen yer adlarının Tatar asıllarını geri getirmeye çalışmaktadırlar.

Türkiye, Rusya, Ukrayna ve Avrupa kökenli bazı uzmanlar ve kurumlar da Tatarların bu çabalarına yardımcı olmaktadır. Türk kurumları, Bahçesaray'da bulunan tarihî eserlerin onarılması için cömert destekler vermiştir. Çeşitli projelerle Kırım Tatar eserlerinin envanterinin çıkarılması, muhafazasının sağlanması, mevcut mimari durumlarının tespit edilmesi ve restorasyonu amaçlanmaktadır.² Petersburg'daki Hermitaj Müzesi ise Kırım'da düzenli bir şekilde arkeolojik ekspedisyenler yapmaktadır.³

¹ Gurzuf'taki görkemli tarihî cami bu tahribattan kurtulamamıştır (Williams 2001: 404).

² Bu sayede Zincirli Medrese'nin son derece profesyonel bir şekilde restore edilmesi sağlanmıştır. 2013 Ekiminde Türkiye ve Kırım'da bulunan akademisyenler ve kurumlar işbirliği yaparak Kırım Tarihi ve Kültürel Miras Projesini yürüttüler. Türkiye'den Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı'nın desteklediği bu projede Bilkent Üniversitesinden Hakan Kırımlı, İstanbul Şehir Üniversitesinden Dr. Nicole Nur Kaçal, Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı (YTB) Balkan ve Doğu Avrupa Ülkeler Koordinatörü Mehmet Kılıç, YTB çalışanları Yeliz Öz ve Veysel Gündüz, Vakıflar Genel Müdürlüğünden sanat tarihçileri Gökçe Günel ve Gülşen Dişli, Kırım'dan ise Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesinden Nariman Abdulvahap ve İbrahim Abdullayev, Kırım Tatar Sanat Müzesi Müdürü Safiye Eminova yer almıştır (*Qırım Haber Ajansı* 2013).

³ Kırım'da şehir kültürü konusunda yıllar süren çalışmaları olan Mark Kramarovsky bu projeleri yürütmektedir. Stalin dönemi sonrasında Kırım tarihi çalışmak netameli bir konuydu. Bu dönemdeki tek çalışma, Mirkasım Osmanov'un 14.-16. asırlarda Kırım'ın tarihî mirası hakkında yazdığı monografidir. İl'ya Zaitsev, 15.-19. yüzyıllarda Kırım'daki tarih geleneği hakkında önemli bir monografi yayınlamıştır. Yerel tarihçi Oleksa Gaivoronskii ise Kırım hanları hakkında bir eser kaleme almıştır (Bustanov 2014).

Kırım'daki tarihî eserler konusunda birçok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmanın amacı, 2013 yılı sonunda Kırım'a yaptığım gezi sırasında dikkatimi çeken durumları paylaşmak, Akmescit, Bahçesaray, Gözleve, Kefe ve Kırım'ın güney sahillerindeki seyahatim sırasında gördüğüm tarihî eserleri, kültürel mirasın ayağa kaldırılmasının Kırım Tatarları için ne kadar önemli olduğunu ve bunun ne ölçüde başarıldığını değerlendirmektir.

Tatarların geçmişiyle bugünü arasında sıkı bir alâka vardır.⁴ Kırım Tatarları bunu herhangi bir milletten daha fazla hissetmekte, günlük hayatlarında daima tarihle yüzyüze gelmekte, milli hafızalarının korunmasında tarih bilmenin gerekli olduğu gerçeğiyle karşılaşmaktadırlar. Bu yüzden, Kırım tarihinin Tatar bakış açısıyla yeniden yazılması büyük önem taşımaktadır.⁵ 2013'te Rusça yayınlanan bir Kırım tarihi kitabında Tatarları II. Dünya Savaşı sırasında Almanlarla işbirliği yapmakla suçlayan ifadeler yer alıyordu (Prohorov 2013: 372-73). Aynı yılın Ağustos ayında bu tartışmalar yeniden gündeme geldi. Kırmımlı Tatar yazarlar bunun doğru olmadığını ispat etmek durumunda kalmaktadırlar.

Bugün Kırım Tatarlarının karşılaştığı en büyük sorun, anadilin genç kuşağa öğretilmesidir. Kırım Tatarları bir millet olarak kabul edilmedikleri için,⁶ kendi milli okullarını oluşturma imkânlarından mahrum kalmışlardır. Bu da yeni nesillerin kendi dillerinden ve dolayısıyla kültürlerinden kopmalarına yol açmakta, çoğu Tatar genci kendi dilini konuşmamaktadır. Tatar ileri gelenleri bu duruma bir çare bulmak için birçok girişim yapmışlarsa da, şu ana kadar olumlu bir sonuç alamamışlardır. Bazı aileler büyük gayretler sarf ederek dillerini öğretmeye çalışsa da, önemli bir kesim kendi ana dilini bilmeden yetişmektedir. Bunca eziyet çekerek anayurda dönen Tatar ailelerin temel endişelerinden biri budur.

Kırmımlı meşhur yazar ve romancı Cengiz Dağcı'nın (1919-2011) Kırım Tatarları arasında pek fazla bilinmemesi oldukça şaşırtıcıdır. Sürgün sonrası dönemde ondan söz edilmesi mümkün olamazdı. Zaten Cengiz Dağcı'nın kitapları "yasak eserler" arasındaydı. Fakat Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonraki 23 yıl içinde Cengiz Dağcı'nın yeniden keşfedilmesi ve Kırmımlı Tatar gençleri arasında çok okunan yazarlardan biri olması beklenirdi. Dağcı'nın kitapları okunduğunda onun yurdunu ve kendi halkını sevmekle beraber, bunu hiçbir zaman şovenizme vardırmediği açıkça görülebilir.⁷ Dağcı hakkındaki haksız önyargıyı kırmak için, Kırmımlı Tatar aydınlar onun kitaplarını Rusçaya da çevirmektedirler.

⁴ Kırım konusunda Rus, Sovyet ve Sovyet-sonrası tarih yazımı tarzlar hakkında bkz. (Sasse 2007: 65-81).

⁵ Sovyet yönetimi Kırım Tatarlarının tarih çalışmalarını yasakladığı için, Tatar aydınları tarih araştırmalarını filoloji kisvesi altında yapmak zorunda kalmışlardır.

⁶ Kırım Tatarları sürgün döneminde Orta Asya'da Kazan Tatarlarının bir alt grubu olarak görüldüler (Williams 2001: 422).

⁷ İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyet ordusu saflarında savaşan Cengiz Dağcı'nın Almanlara esir düştükten sonra onların safında yeniden cepheye gitmek zorunda kalması, onun Sovyetler'de bir hain olarak görülmesi için yeterliydi. Bugün de, Dağcı'ya olan bakışın pek fazla değişmediği anlaşılmaktadır.

Tekrar, tarihî eserlerin ihyası meselesine dönersek, vaktiyle 1700 kadar caminin bulunduğu Kırım'da bugün çok az sayıda eski cami kalmıştır. 1903'te Kırım'a seyahat eden Kazanlı Fatih Kerimî, Akmescit'te 12 cami olduğunu ifade etmektedir (Kerimî 2004: 65-67).⁸ Bu hâliyle, şehrin en az yarısının Müslüman görünümüne sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ama şimdi şehirdeki camilerden sadece Kebir Camii ayakta kalabilmiştir. 1508'de yapılan bu cami, bugüne gelene kadar birkaç defa tahribat ve tamir görmüş, 1920'li yıllarda bakımsızlığa terk edilmiştir (Kraçkovskaya 1996: 24). Cami, bir ara hamam, daha sonra matbaa olarak kullanılmıştır (Albayrak 2004: 41). Sürgünden döndükten sonra Tatarlar bu camiye yeniden kazanmak için mücadele vermişler, gösteri ve protestolardan sonra 1990 yılı başında yeniden kazanmışlardır (Emel 1990: 36). 1991'de harap bir vaziyette olan bu cami,⁹ Türkiye'den de gelen yardımlar sayesinde restore edilmiş ve yeniden ibadete açılmıştır.¹⁰

Sovyet yönetimi Kırım Tatarlarının yazılı birikimleri olan kütüphanelerini de yok etmeye çalışmıştır. Kırım Tatarları, büyük uğraşlar vererek Mart 1991'de Akmescit'te Kırım Milli Kütüphanesi oluşturmayı başarmışlar ve adını İsmail Bey Gaspıralı Kütüphanesi olarak belirlemişlerdir (Emel 1991: 47). Bugün de faaliyetleri aktif bir şekilde sürdüren kütüphane, eski Tatar eserlerini yeniden toparlamaya, eski Sovyetler Birliği'nin başka yerlerine dağılan eserleri yeniden bir araya getirmeye çalışmaktadır. Aynı tarihlerde Karasubazar'da da bir kütüphane kurulmuş ve Bekir Çobanzade'nin adı verilmiştir.

Çarlık ve Sovyet dönemi sırasında yaşanan felaketler Kırım'ın diğer şehirlerinden epey şeyleri alıp götürmüşse de, Bahçesaray bu rüzgâra direnç göstermiştir. Tarihî ve mistik güzellikleriyle insanı geçmiş asırların derinliğine ve kültür zenginliğine götüren bu şehir, Kırım hanlarının gücünün ve ihtişamının merkezidir. Gaspıralı İsmail Bey'in Türk fikir hayatında çığır açtığı muhit burasıdır. Kırım hanlarının sarayı önceleri daha müstahkem ve yüksek bir yer olan Salacık'ta iken, Mengli Giray sarayı buraya taşımıştır. Şimdi güzel bir müze olan sarayı Tatarlar büyük bir itina ile korumaya çalışmaktadırlar.¹¹

Sarayın hemen üst tarafındaki yol üzerinde XVIII. yüzyıldan kalma Tah-talı Mescit bulunmaktadır (1707'de inşa edilmiştir) (Albayrak 2004: 71). Sürgünden dönen Tatarlar bu camiye yeniden kazanmak için epey bir mücadele vermişlerdir.¹²

⁸ Kerimî, ayrıca Karaim kenesasından ve Ermeni kiliselerinden de bahsediyor.

⁹ Akmescit'teki büyük kiliseleri gören Türkiyeli ziyaretçiler, şehirdeki tek caminin çok küçük olması karşısında hayretlerini gizleyememişlerdir (Dede 2008: 13-15).

¹⁰ Tamir işine önyak olan Nevzat Yalçıntaş hoca, tamir sürecini ayrıntılı olarak yazmıştır (Yalçıntaş 2013: 32-4).

¹¹ 1989'da kaleme alınan bir yazıda Han Sarayı'nın çok kötü durumda olduğu, kısa zamanda tedbir alınmazsa Tatarların bu tarihi eserden mahrum kalacakları anlatılmaktadır (Emel 1989: 40).

¹² Bu caminin ve yanındaki imam evinin aslına rücu ettirilmesi hakkında bkz. Yalçıntaş, 66-8.

Caminin biraz yukarısında İsmail Gaspıralı'nın matbaası bulunmaktadır. Sovyet döneminde burası dispanser olarak kullanılmıştır. Şimdi müze haline getirilen bu yapı iki katlı, taş bir binadır. Alt katta matbaa, üstte Gaspıralı'nın çalışma odasının bulunduğu bu müzede Gaspıralı'nın eserlerinden bazıları ve resimleri sergilenmektedir. 2013 yılı Temmuzunda müzede düzenlenen düzenlemeler devam etmekteydi. Matbaanın hemen yan tarafında Gaspıralı'nın evi vardır. Fakat bu ev, eski resimlerde gördüğümüz eve benzemektedir.

Gaspıralı'nın mezarının sürgünden sonra tahrip edildiği,¹³ 1970'lerde ise tamamen ortadan kaldırıldığı bilinmektedir. Sürgünden dönen Tatarlar mezar yeri üzerindeki domuz ahırını kaldırmak için uğraşmışlar ve bunu başarmışlardır. Yaşlı kimselerin ifadelerine ve eski resimlere dayanılarak mezar yeniden yapılmıştır. Mezarın üstüne konulan kitabede "*Mustafa oğlu İsmail Gasprinski'nin ruhuna el-Fatiha*" yazısı bulunmaktadır.

Bahçesaray'ın Salacık mahallesinde bulunan 1500 yılından kalma Zincirli Medrese,¹⁴ 1990'ların başında virane halindeymiş.¹⁵ Tatarlar, tımarhane olarak kullanılan bu binayı uzun uğraşlar sonunda kurtarmış ve restore edilip müze haline gelmesini sağlamışlardır (Bektöre 1991: 25). Medrese içinde, ortada toplanmış kalıntılar arasında yatan, celf ta'lik hatla yazılmış güzel bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabedeki ifadeler dikkatle okunursa, Kırım hanlarının da Osmanlı hükümdarları gibi baba ve dedelerinin isimlerini sıraladıkları görülür.

Medresenin tam karşısında bulunan iki katlı bina, XX. yüzyıl başında inşa edilmiştir. Bu bina, yeni usulde eğitim veren mektepler için "model" vazifesi görmüş, 1917 yılına kadar bu amaçla kullanılmıştır. Şimdi müze haline getirilmiştir.

Tatarların sahipsiz kalmış bir tarihî mezarlığı Cufutkale yolu üzerinde bulunmaktadır. Gazi Mansur Mezarlığı adını taşıyan mezarlığın XV.-XIX. yüzyıllar arasında kabristan olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁶ Eski taş merdivenlerden yukarı doğru çıkarken buranın çok eski zamanlardan kalma olduğu hemen fark edilebilir. Son derece bakımsız bir durumda olan bu kabristanın tepe kısmına varıldığında, mezar taşlarının bazıları hâlâ ayakta, bazıları yatık ve kırık durumda olduğu görülmektedir (Timçenko 2010:

¹³ Yalkın Bektöre, 1954'e kadar mezarın mevcut olduğunu, fakat daha sonra tahrip edildiği, sadece etrafındaki demir parmaklıkların kaldığını söylemektedir (Emel 1991: 25).

¹⁴ Gaspıralı İsmail'in 1868'de Rusça dersleri vermeye başladığı Zincirli Medrese, Sovyet döneminin ilk 20 yılında tıp okulu olmuş, 1939'da ise akıl hastanesine dönüştürülmüştür. 2009 yılında Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı'nın (TİKA) desteğiyle restore edilmiştir (Kaçal-Ferrari 2006: 446).

¹⁵ Zincirli Medrese'nin eski hâlini gösteren fotoğrafları vermek lütfunda bulunan ve 1990'ların başında Kırım'daki gelişmelerden haberdar olmamı sağlayan Zafer Karatay Bey'e teşekkür ederim.

¹⁶ Gazi Mansur Kabristanı hakkında bkz. (Zaytsev 2012: 61-62). XVII. yüzyıl Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi, Bahçesaray'a geldiğinde sahabeden Şeyh Mansur'un ziyaretgâhını görmüş ve seyahat kitabında onun hakkında malumat vermiştir. İsmail Gaspıralı da bu konuda iki ayrı yazı kaleme almıştır.

557-558). Bu arada, bazı mezarların kazıldığı da dikkati çekmektedir. Burası kesinlikle restorasyonu öncelik arz eden bir yerdir.

Çoğu kırık dökük olan Müslüman mezar taşları Kırım'ın değişik yerlerine dağılmıştır. Bunlardan birkaç tanesi Simferopol Tarih Müzesi'nde bulunmaktadır. Akmescit'te ise bir benzin istasyonu altında ve çevresinde kalan Tatar mezarlığı bulunmaktadır. Bu tarihî mezarlığı kurtarma çalışmaları devam etmekteydi.

Gözleve'de kalan en önemli eser, Mimar Sinan'ın 1552'de yaptığı meşhur Cuma Camii, Kırım'daki Türk eserlerin en önemlisi ve gösterişlisidir. 1937'de kapısına kilit vurulduktan sonra, minareleri yıkılmış ve ateizm müzesi olarak kullanılmıştır. İkinci Dünya Savaşında şehri işgal eden Almanlar, Müslüman halka hoş görünmek için minareleri yeniden yaparak camiyi ibadete açmışlardır (Yalçıntaş 2013: 17). Savaştan sonra bakımsızlığa terk edilen cami 1991 yılı başında, Gözleve şehir sovyetinin aldığı bir kararla Kırım Tatarlarına iade edilmiştir (*Emel* 1991: 43).

Bu caminin yakınında, Osmanlı sur kalıntısının yakınında bulunan Odunpazarı Camisi, Kırım'da ayakta kalabilen az sayıdaki camilerden biridir. Caminin duvarında kırık mezar taşları sıralanmıştır. Cami yanında kurulan mütevazı müzede buranın Tatar kimliğini hatırlatan resimler ve eşyalar sergilenmektedir.

Vaktiyle birçok caminin bulunduğu Kefe'de şimdi sadece Müftü Camii kalmıştır. Günümüze ulaşan az sayıdaki Osmanlı yapılarından biri olan bu cami, 1623'te inşa edilmiştir. 1783 yılındaki Kefe'nin Ruslar tarafından işgalinin ardından önce Rus Ortodoks Kilisesi, daha sonra ise Ermeni Katolik Kilisesi olarak kullanılmıştır. 1995 yılında Kırım'a dönen Tatarlar camiyi sahiplenmiş ve yeniden ibadete açmışlardır (Kaňal-Ferrari 2006: 508). Caminin hemen dışında kırık-dökük birkaç mezar taşı bulunmaktadır. Osmanlı mezar taşlarından kurtulabilenler Kefe Şehir Müzesinde bulunmaktadır.

Kırım'daki Tatarca olan yer isimleri de sürgünden sonra hafızalardan silinmek istenmiş, belli başlı şehir ve bölgelere Rus ve Sovyet generallerinin ismi verilmiştir. Bahçesaray ve Aluşta'nın bile adları değiştirilmiş ise de, bunlar tutmamıştır. Bahçesaray'a burayı ziyaret eden Rus şairi Puşkin'in (Puşkinski), Aluşta'ya ise Rus generali olan Kutusovski'nin adı verilmiştir (Williams 2001: 404). Tatarlar, değiştirilen Tatar yer isimleri tabelalarının yanlarına onların eski Tatar adlarını koymaya çalışsalar da, bunlar engellenmekte ve Tatarca tabelalar kesilip atılmaktaydı.

Sonuç olarak, Tatarların bütün bu kültürel ihya çabaları, sürgün yüzünden yaralanan kültürel ve milli kimliklerini yeniden inşa etme faaliyetleri olarak ortaya çıkmaktadır. Zira tarihî miras, onların kültürel kimliklerinin çok önemli bir parçasıdır. Tatarların edebî ve tarihî şahsiyetlerini yâd eden anıtlar dikmeleri, Sovyetlerin despotik yıllarında unutturulan ve yok sayılan milli hafızayı yeniden canlandırma girişimleridir.

KAYNAKÇA

- ALBAYRAK Mehmet Akif (2004). *Yeşil Kırım*, Ankara: Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi Yayınları.
- “Akmescit'teki Kebir Camii Kırım Tatarlarına İade Edildi”, *Emel*, 178 (Mayıs-Haziran 1990): 36.
- “Akmescit'te Açılan Kırım Milli Kütüphanesine İsmail Gaspıralı'nın Adı Verildi”, *Emel*, 182 (Ocak-Şubat, Mart-Nisan 1991): 47.
- ASLANAPA Oktay (2003). “Kırım Türk Eserleri”, *Sanatı, Tarihi, Edebiyatı ve Musikisiyle Kırım*, Aslanapa, Oktay (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 11-57.
- “Bahçesaray'daki Hansaray Çok Kötü Durumda Bulunuyor”, *Emel*, sayı 174 (Eylül-Ekim 1989): 40.
- BEKTÖRE Yalkın (1991). “Kırım'da Referandum'da Deliler Oy Kullandı”, *Emel*, 182 (Ocak-Şubat, Mart-Nisan).
- BUSTANOV Alfrid K. (2014). “Muslims in Crimea and the Challenges of Cultural Legacy”, 14 Mayıs 2014, <http://leiden-islamblog.nl/articles/muslims-in-crimea-and-the-challenges-of-cultural-legacy>.
- DİŞLİ Gülşen (2013). “Muslim Tombs in Crimea: a Typological Analysis”, *Journal of Architectural Conservation*, XIX (3): 182-197.
- KANÇAL-FERRARİ Nicole (2006). “Müftü Camii (Kefe)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXI, s. 508.
- FISHER Alan W (1978). *The Crimean Tatars*, California: Hoover Institution Press.
- KERİMÎ Fatih (2004). *Kırım'a Seyahat*, haz. Hayri Aktaş, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- KRAÇKOVSKAYA V (1996). “Kırım Tatarlarının Sanatı ve Gündelik Hayatı”, çev. Aida İslam, *Emel*, 216, s. 24.
- PROHOROV Dimitriy; Hrapunov, Nikita (2013). *Kratkaya istoriya Krıma*, Simferopol': İzd. Dolya.
- SASSE Gwendolyn (2007). *The Crimea Question: Identity, Transition, and Conflict*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- TİMÇEMKO Victor (2010). “Bahçesaray Çevresinin Yazıtları: Salacık Varoşu ve Gazi Mansur Mezarlığı (XV.-XX. Yüzyılın Başı)”, *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 11-15 Eylül 2006)*. II, Ankara: T.T.K. Yayınları, s. 553-58.
- YALÇINTAŞ Nevzat, Mehmet Cemal Çiftçigüzeli, Zafer Karatay (2013). *Kırım Ey Güzel Kırım: Gezi-Anı*, İstanbul: Postiga Yayınları.
- WILLIAMS Brian Glyn (2001). *The Crimean Tatars: Diaspora Experience and the Forging of a Nation*, Leiden: Brill.
- ZAYTSEV İlya (2012). “Şayx Gazi-Mansur”, *İslam na territorii bivşey Rossiyskoy imperii: Entsiklopedičeskiy slovar'*, 5, Moskva: izd. firma Vostochnaya literatura, s. 61-62.

Bahçesaray'da Zincirli Medrese'nin tamir olmadan önceki durumu. Foto: Zafer Karatay

Zincirli Medrese'nin 1991'deki hâli. Foto: Zafer Karatay

Bahçesaray'daki Zincirli Medrese içinde bulunan kitabe:
Sâhibu'l-hayr ve'l-ihsan es-Sultan el-Gâzi
Mehemmed Giray Han ibn Selamet Giray Han ibn
Devlet Giray Han dâme ömruhû ve devletuhû ilâ nihayeti'z-zemân. Âmîn.
Yâ Muînü yâ Müste'ân. Fî senetin 1070.

Bahçesaray'da Tahtalı Camiinin kitabesi:
"Bek Han Sultan Hanım binti el-Hac Selim Giray Han
Cihanda eyledi bu hayrâtı ide Hüdâ ecrin ukbâda.
İlahi rahmet ü mağfiretin eyle elf ziyade
Yâ Rab makamın yüce eyle ahiretde. Fî sene 1135."

Cufutkale yolunda bulunan Gazi Mansur mezarlığında bir mezartaşı.

Üzerinde şunlar yazılıdır:

Fî 17 mâh-ı Şa'bân

(Tuğra: Hüve'l-Hakku'l-Bâkî ?) sene 1264 Hû (müsennâ)

İş bu hânkah binasında sa'y iderken bu gedâ

Cismi bunda defn olundu irişüp emr-i Hudâ

Olduğyçün âzimi (?) ol Gazi Mansûr'un

Putablıda (?) makâmı ola yâ Rab cennetü'l-me'vâ

el-merhûm vel-mağfûr el-Hâc Ahmed

bin Monla ...d (?) rûhına el-Fâtiha.

Kırım Tatarlarının Kültürel Kimliklerini Yeniden İnşa Çabaları

Kefe'de Müftü Camiinde bulunan mezar taşları

Kefe Müzesi bahçesinde bulunan Kefe Müftüsü Mustafa Efendi b. Seyyid Ârif'e ait mezar taşı